

บทบาทเจ้านายและขุนนางหลังปราบดาภิเษก :
ภาพสะท้อนการใช้และการสร้างอำนาจหลังครองราชย์

ความนำ

การเถลิงถวัลย์ราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยการปราบดาภิเษกหลังจากเกิดเหตุจลาจลในกรุงธนบุรีนั้น เป็นภาพสะท้อนให้เห็นว่าพระองค์เป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในรัฐ และการได้มาซึ่งอำนาจนี้ได้กล่าวมาแล้วว่า จำเป็นต้องมีทรัพยากรทางอำนาจที่สามารถนำไปสู่การมีอำนาจได้ ทรัพยากรดังกล่าวคือ สมัครพรรคพวกอันได้แก่เจ้านายและขุนนาง ซึ่งเป็นผู้สนับสนุนรัชกาลที่ 1 ทรัพยากรทางอำนาจนี้ได้ถูกนำมาใช้เพื่อสร้างอำนาจอย่างไรนั้น อาจพิจารณาได้จากพระราชพิธีอันสำคัญบางประการ เช่น พระราชพิธีปราบดาภิเษกและการสถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดจนพิจารณาบทบาทด้านอำนาจของเจ้านายและขุนนาง ซึ่งจะสะท้อนให้เห็นถึงการใช้และการเสริมสร้างพระราชอำนาจของรัชกาลที่ 1 การศึกษาบทบาทของขุนนาง และพระบรมวงศานุวงศ์นี้ หนีไม่พ้นบทบาทหน้าที่ด้านสงครามเป็นหลัก เพราะในช่วงต้นรัชกาลที่ 1 พระองค์ทรงต้องทำสงครามบ่อยครั้ง เพื่อรักษาเอกราชของบ้านเมือง ดังนั้นรัชกาลที่ 1 จึงทรงใช้เจ้านายและขุนนางเป็นทรัพยากรทางอำนาจ เพื่อมีอำนาจในการทำสงครามป้องกันชาติบ้านเมืองนั่นเอง

การจัดพระราชพิธีปราบดาภิเษกเพื่อเป็นกษัตริย์

ดังกล่าวแล้วเมื่อทราบข่าวจลาจลในกรุงธนบุรี เจ้าพระยาจักรีก็ยกทัพกลับจากกัมพูชา ในระหว่างที่ยกทัพกลับมานั้นพระราชพงศาวดารได้กล่าวถึง เหตุมหัศจรรย์อันเป็นเหตุให้เชื่อ (myth) ว่า เจ้าพระยาจักรีจะได้เป็นใหญ่ในแผ่นดินตั้งข้อความว่า

"ในเพลวันนั้นบังเกิดศุภนิมิตเป็นมหัศจรรย์ปรากฏแก่ตาโลก เพื่อพระราชกฤษฎา
เดชาญาณพระบารมี จะถึงมหาเศวตราชฉัตร บันดาลให้พระรัศมีโชติช่วง แผล่อก
จากพระกาย โดยรอบเห็นประจักษ์ทั่วทั้งกองทัพ บรรดารัณนายไพร่ทั้งปวง ผู้ใหญ่

ผู้น้อย ขวนก้นยกมือขึ้นถวายบังคมพร้อมกัน แล้วเจรจากันว่า เจ้านายเราคงดีมีบุญ เป็นแน่กลับเข้าไปครั้งนี้คงจะได้ผ่านพิภพเป็นมันคง"¹

เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นก่อนที่กองทัพเจ้าพระยาจักรีจะมาถึงกรุงธนบุรีคือ อยู่ในระหว่างการเดินทัพกลับ แต่ดูเหมือนว่าคนในกองทัพของเจ้าพระยาจักรีเข้าใจหรือรู้กันทั่วไปว่า ถึงเวลาแล้วที่เจ้าพระยาจักรีจะได้เป็นกษัตริย์ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าอย่างน้อยที่สุด บรรดาคนของเจ้าพระยาจักรีรู้ก่อนแล้วว่า เจ้าพระยาจักรีมีฐานะสูงส่งถึงระดับที่จะเป็นกษัตริย์ได้ ฉะนั้นจึงไม่แปลกที่คนเหล่านี้สมัครใจเป็นลูกน้องของเจ้าพระยาจักรี อันเป็นการชี้ให้เห็นว่าบทบาททางการเมืองของเจ้าพระยาจักรีนั้นมีเป้าหมายอยู่ที่ใด

ปรากฏว่า เมื่อทหารของเจ้าพระยาจักรีอันได้แก่ พระยาสุรียอภัย เจ้าเมืองนครราชสีมา ยกทัพล้อมกรุงธนบุรีซึ่งในกรุงมีพระยาสุรศักดิ์และพระเจ้ากรุงธนบุรีอยู่ แต่ก็ไม่สามารถมีกำลังเพียงพอที่จะทำการต่อสู้กันให้แตกหัก ได้แต่คุมเชิงกัน จนกระทั่งเจ้าพระยาจักรียกทัพกลับมา ทุกฝ่ายจึงยอมยกราชบัลลังก์ให้เจ้าพระยาจักรี ซึ่งดูเหมือนเป็นที่ยอมรับว่า มีความเหมาะสมที่จะได้เป็นกษัตริย์ต่อจากพระเจ้ากรุงธนบุรี ดังที่นิธิ เอียวศรีวงศ์ กล่าวไว้ว่า "เมื่อรัฐประหารประสบผลสำเร็จดูเหมือนไม่มีปัญหาในกลุ่ม (พรรคพวกฝ่ายเจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์) เลยว่าจะยกเจ้าพระยาจักรีหรือเจ้าพระยาสุรสีห์ขึ้นเป็นกษัตริย์ ประหนึ่งว่าเป็นที่เข้าใจกันดีอยู่แล้วว่า เจ้าพระยาจักรีย่อมต้องเป็นกษัตริย์"²

เมื่อเจ้าพระยาจักรีมาถึงกรุงธนบุรี เหล่าบรรดาขุนนางก็พร้อมใจกันออกมาต้อนรับ โดยมีท้าวทรงกันดาลทองมอญ ซึ่งแม้ว่าจะเป็นคนของพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ก็ฝึกฝักกับเจ้าพระยาจักรี

¹ กรมศิลป์ากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิชา, 2516) หน้า 449.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, 2529), หน้า 217.

ในตอนหลัง³ มาให้การต้อนรับตั้งความในพระราชพงศาวดารว่า "ท้าวทรงกันดาลทองมอญ ซึ่งเป็นผู้ใหญ่อยู่ในพระราชวังก็ลงเรือพระที่นั่งมาคอยรับเสด็จด้วย จึงเสด็จทรงช้างพระที่นั่ง กริธาทัพหลวงเข้ามาในกำแพงเมือง"⁴ นอกจากนี้ก็ดูเหมือนว่าการยกทัพกลับมาของเจ้าพระยาจักรีนี้ กลุ่มของพระยาสรรรค์ ซึ่งถูกล้อมอยู่ในวังนั้นคงต้องรู้ว่าพระยาสุริยอภัยล้อมไว้คอยใคร และเมื่อรู้ว่าเจ้าพระยาจักรีมาถึงพระราชวังแล้ว "ก็กลัวพระเดชานุภาพเป็นกำลังมีฤทธิ์เห็นว่าสู้ประการใด ก็มาเผ่าถวายเป็นขมพร้อมด้วยขนนางทั้งปวง"⁵

ฝ่ายพระยาสุริยอภัย พร้อมขุนนางคนอื่น ๆ ที่มาคอยให้การต้อนรับนั้น ก็เชิญเจ้าพระยาจักรีขึ้นนั่งบนศาลาลูกขุนมหาดไทย⁶ แล้วขุนนางก็รายงานข้อราชการทั้งปวง โดยมุ่งประเด็นว่าพระเจ้าตากสินเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่จะเสียความสุจริตธรรม ซึ่งเป็นเล่ห์หนามหลักต่ออันใหญ่อยู่ในแผ่นดินจะละไว้เสียมิได้ควรจะให้สำเร็จโทษเสีย"⁷ ทางฝ่ายเจ้าพระยาจักรีให้ทูลถามพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งข้อความว่า

"ตัวเป็นเจ้าแผ่นดินใช้เราทำราชการสงครามได้ความลำบากเกินต่อต่างน้ำเราก็อุตสาหะอาสากระทำศึกมิได้อาลัยแก่ชีวิตคิดแต่จะทำนบารุงแผ่นดินให้สิ้นเล่ห์หนามจะให้สมณพราหมณาจารย์ และไพร่ฟ้าประชาราษฎร์อยู่เย็นเป็นสุขสืบด้วยกัน ก็เหตุไฉนอยู่ภายหลังตัวจึงเอาบุตรภรรยาเรามาจองจำทำโทษ แล้วโยยตีพระภิกษุสงฆ์ และลงโทษแก่ข้าราชการและอาณาประชาราษฎร์ เร่งเอาทรัพย์สินโดยผลการด้วยหาความผิดมิได้ กระทำให้แผ่นดินเดือดร้อนทุกเส้นหญ้า ทั้งพระพุทธศาสนาที่เสื่อมทรุดเศร้าหมองดวงเมืองมิจฉาภิฉินฉะนี้ โทษตัวจะมีประการใดจงให้การไปให้แจ้งและพระเจ้าตากสินก็รับผิดทั้งสิ้นทุกประการ จึงมีรับสั่งให้เอาตัวไปประหารชีวิตสำเร็จโทษเสีย"⁸

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 215.

⁴ กรมศิลป์ากร, พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัดเลขา เล่ม หน้า 450.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁸ หน้าเดียวกัน, หน้า 50-51.

หลังจากนั้น เจ้าพระยาจักรีก็ได้รับการอัญเชิญให้เป็นพระมหากษัตริย์ บรรดา "สมณชีพราหมณ์ เสนาพศคามาคย์ ราชบุรุษทั้งปวง ก็ทูลอาราธนาวิงวอน อัญเชิญเสด็จขึ้นปราบดาภิเษก เป็นอัครภาพผ่านพิภพสืบไป"¹⁰ ด้วยฐานะขุนนางสูงสุดซึ่งปฏิบัติหน้าที่สำคัญ ๆ หลายประการ แทนพระมหากษัตริย์จนเป็นที่ประจักษ์แก่ชนนางตลอดมา หากปฏิเสธราชบัลลังก์ ก็ถือว่าขาดความรับผิดชอบทางการเมือง¹¹ และพระองค์ก็ได้ทรงปฏิเสธ "ทรงรับอาราธนาด้วยพระอาการคุษณิภาพ"¹² เหตุที่มีได้ทรงปฏิเสธด้วยทรงเห็นว่า "...แผ่นดินเกิดกลียุคจลาจล ถ้าไม่ทรงรับบำรุงแผ่นดินพระพุทธศาสนา ก็เสื่อมทรุดเศร้าหมอง ทั้งสมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎร ทั้งปวงก็จะได้รับความเดือดร้อน คับแค้น ยุคเข็ญด้วยไม่มีที่พึ่ง"¹²

จะเห็นได้ว่าการได้มาซึ่งอำนาจของกษัตริย์ไทยโดยการใช้กำลัง ความรุนแรงนั้น ดูเหมือนเป็นสิ่งที่ไม่พึงปรารถนาสำหรับวัฒนธรรมทางการเมืองไทย ผู้ที่ทำการยึดอำนาจจึงปล่อยให้คนอื่น (ผู้ให้การสนับสนุน) ดำเนินการแทน เมื่อเรียบร้อยแล้วอำนาจนั้นก็ตกถวายแก่พระองค์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้¹³ ส่วนเหตุผลแห่งการยอมรับอำนาจนั้น ส่วนใหญ่จะอ้างว่ารับอำนาจมาเพื่อชจัดยุคเข็ญ ระงับเหตุจลาจลและให้ความเมตตาปราณีแก่อาณาประชาราษฎร บำรุงสมณชีพราหมณ์ ชจัดความเศร้าหมองให้พ้นจากพุทธศาสนา การอ้างเหตุผลทำนองนี้เพื่อกลบเกลื่อนร่องรอยการใช้กำลังยึดราชบัลลังก์นั้น มิใช่จะเกิดขึ้นเฉพาะกรณีพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเท่านั้น หากแต่พระเจ้ากรุงธนบุรีเองที่ทรงสืบราชบัลลังก์โดยการปราบดาภิเษกต่อจากกษัตริย์อยุธยา ก็กล่าวถึงการรับอำนาจทางโลกในรูปแบบเดียวกัน กล่าวคือ ทรงสังเวชสลดพระทัยที่ได้เห็นความพินาศของพระนครศรีอยุธยา มีพระทัยเหนียวหน่ายในพระราชสมบัติ แต่สมณพราหมณาจารย์ เสนาบดี

¹⁰ กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 นิพนธ์ในงานฌาปนกิจศพ นางสงวน นพวงศ์ ณ อยุธยา, วัดมกุฏกษัตริย์รวิหาราม, 22 พฤศจิกายน 2503, หน้า 93-94 ในเรื่องการอัญเชิญขึ้นเสวยราชย์นี้ พระราชพงศาวดาร ฉบับราชหัตถเลขา เล่ม 2 ซึ่งจัดนิพนธ์โดยกรมศิลปากร ปี 2516 มิได้ระบุว่าปราบดาภิเษก หากแต่บอกว่า ขึ้นครองพิภพเสวยสวรรยาธิปไตยด้วยราชย์ดำรงแผ่นดินสืบไป, (หน้า 451).

¹¹ Klaus Wenk, The Restoration of Thailand Under Rama I 1782-1809 (Tucson : The University of Arizona Press, 1968.), p.21.

¹² กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 45).

¹³ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 เล่มที่ 10 ไม่ปรากฏชื่อและศักราช.

¹⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 66.

พระราชารัฐต่างพากันอรธนาวิงวอนให้พระองค์ดำรงสิริราชสมบัติ อย่างที่เคยได้มีการวิงวอนมาแล้วในสมัยพระเจ้าปราสาททอง พระเพทราชา พระเจ้าเสือ"¹⁴

จะเห็นได้ว่าการได้มาซึ่งอำนาจของรัชกาลที่ 1 นั้น ได้อาศัยเจ้านายและขุนนาง ซึ่งพระองค์ทรงสร้างทรพยากรส่วนนั้น ตั้งแต่ยังทรงเป็นขุนนางสมัยธนบุรีดังกล่าวแล้ว และเมื่อพระองค์ได้มาซึ่งอำนาจ คือ การเป็นพระมหากษัตริย์แล้ว ก็ได้หมายความว่า การสร้างอำนาจจะหยุดยั้งแค่นั้น หากแต่ยังสร้างอีกต่อไป และก่อนที่จะมีการสร้างอำนาจต่อไปนั้น จะต้องมีการทำลายอำนาจฝ่ายที่เป็นตรงกันข้ามก่อน คือ การกำจัดศัตรูทางการเมืองให้พ้นวิถีนอำนาจ นั่นคือเมื่อสำเร็จโทษพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว ก็ย่อมจะกำจัดพรรคพวกของพระองค์ด้วย คือ ประหารชีวิตพระยาสุรศักดิ์ หลวงเทพมุนี เจ้าพระยามหาเสนา พระยารามัญวงศ์จักริมอลู พระพิชิตณรงค์ หลวงพิสติกกลาง และกรมขุนอนุรักษ์สงครามพระเจ้าหลานเธอพร้อมด้วย ขุนนางซึ่งเป็นสมิครพรรคพวกสามสิบเก้าคน และเมื่อกองทัพพระยาธรรมมาธิง คุมตัวเอากรมขุนรามภูเบศร์เข้ามาถวาย จึงดำรัสให้เอาไปประหารชีวิตเสียด้วยกันในวันนั้นกับทั้งพวกญาติวงศ์เจ้ากรุงธนบุรี"¹⁵ ส่วนเจ้าพระยาสุรสิทธิ์ หรือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พระราชอนุชา ก็ได้ให้ตำรวจไปจับข้าราชการทั้งปวง "บันดาที่มีความผิดขึ้นเคืองกับพระองค์มาแต่ก่อนให้ประหารชีวิตเสียสิ้นทั้งแปดสิบคนเศษ"¹⁶ การที่กรมพระราชวังบวรฯ โปรดให้กำจัดคนที่เคยขึ้นเคืองนี้ แสดงอย่างชัดเจนว่า พระองค์ได้ทำการกำจัดศัตรูทางการเมืองออกไป เพื่อมิให้การสร้างอำนาจของพระองค์ถูกขัดขวางหรือมีอุปสรรคพระราชกรณียกิจดังกล่าวเป็นการลดการทำทลายอำนาจทางการเมืองของพระองค์ ซึ่งอาจเกิดขึ้นจากพระมหากษัตริย์พระองค์เดิม โดยการกำจัดให้พ้นจากเวทีทางการเมืองอย่างเด็ดขาดด้วยการประหารชีวิต และปลงพระชนม์เสีย"¹⁷ อย่างไรก็ตามการใช้อำนาจกำจัดศัตรูทางการเมืองโดยการ "ฆ่า" เชื้อสายพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น มิได้เป็นไปอย่างสิ้นเชิง แต่ได้มีการละเว้นไม่ฆ่า "พระราชบุตรและบุตรน้อย ๆ มีเจ้าฟ้าสุนันทวงศ์อันเป็นพระราชนัดดาของพระองค์นั้น เป็นต้น และ

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

¹⁵ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม 2, หน้า 452.

¹⁶ พระราชพงศาวดารกรุงสยาม, (พระนคร: โรงพิมพ์หมอบรัดเลย์, จ.ศ. 1225, หน้า 652.

¹⁷ กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65, หน้า 93.

เจ้าอื่น ซึ่งเป็นน้ำของเจ้าตากสินและเจ้าสอน กับญาติวงศ์ซึ่งเป็นหญิงนั้นให้จำไว้ทั้งสิ้น"¹⁸ ซึ่งกรณีนี้กรมพระราชวังบวรฯ กราบทูลให้ฆ่าให้หมดทำนอง "ขุดหวายอย่าไว้หน่อ ข่านออย่าไว้ลูก" แต่พระองค์เกิดความสงสารเลือดเนื้อเชื้อไขของพระองค์ อันเป็นความรู้สึกของมนุษย์ (humanitarian sentiments) ซึ่ง วิลเฟรโด พาเรโต (Vilfredo Parato) กล่าวว่า ความรู้สึกเช่นนี้คือ สัญญาแห่งการทำลายความเป็นชนชั้นนำ (ผู้มีอำนาจ) เริ่มแผ่ตัวเข้ามาและพร้อมที่จะทำให้ผู้นำตกจากอำนาจ¹⁹ อย่างไรก็ตาม สัญญาอันตรายนี้แม้มิได้เกิดขึ้นในสมัยของพระองค์ แต่ก็เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 หลังจากที่รัชกาลที่ 2 ทรงครองราชย์ได้เพียงสามวันเท่านั้น "กรมขุนกระษัตราธิราช (เจ้าฟ้าสุนันทวงศ์) และพวกได้ถูกกล่าวหาว่าเป็นกบฏ และถูกจับกุมประหารชีวิตทั้ง 40 คน"²⁰

หลังจากได้ใช้อำนาจจัดตั้งการเมืองทั้งโดยวิธีประหารชีวิตและจำคุกแล้ว คุณเหมือนผู้นำทางการเมืองในสมัยนั้น กล่าวหาศัตรูทางการเมืองว่า กษัตริย์องค์ก่อนขาดสิทธิธรรมในการครองราชย์ โดยเริ่มจากปัญหาส่วนตัว ดังปรากฏว่า "พระยาตากสินได้วาระการแผ่นดินครั้งนั้น กอปรไปด้วยโมหะโลภะมิได้พฤติการให้ชอบด้วยขนบโบราณ ... ฝ่ายผู้ตั้งผู้แต่งประพฤติกการผิดต่าง ๆ มิได้เป็นยุติธรรมฉ้อไพร่ฟ้าประชากร ประนอมพร้อมกันจับประหารชีวิตเสียแล้ว"²¹ พระราชพงศาวดารระบุว่า "เสียพระจริตนั้นเพื่อน"²² ถึงสัญญาวิปลาส สำคัญพระองค์ว่า ได้พระโศคาปัตตะผล²³ จากปัญหาส่วนตัวดังกล่าวของพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ถูกโยกไปสู่ปัญหาทางสังคมเพื่อให้เห็นว่าคุณสมบัติส่วนพระองค์สร้างปัญหาแก่สังคมโดยส่วนรวมด้วย คือ การบังคับให้ส่งแม่ให้ไว้พระองค์ หากรูปใดขัดขืนก็ทำการลงโทษ เป็นที่เดือดร้อนกันทั่วไป²⁴ บาทหลวงถูกไล่ออกจาก

¹⁸ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2

¹⁹ Vilfredo Parato, The Rise and Fall of the Elite (New Jersey : The Wedminster Press, 1968), pp. 59-71.

²⁰ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 เลขที่ 1/1 ไม่ปรากฏชื่อ.

²¹ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1146 เลขที่ 1/6 ไม่ปรากฏชื่อ.

²² กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันทุนมาศ, หน้า 89.

²³ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพ คุณพ่อไต้ตั้ง พรประภา 4 กันยายน 2511), หน้า 88.

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 658.

กรุงธนบุรีสร้างความสะดวกร้อนแก่ผู้ใกล้ชิดขาดความยุติธรรมลงโทษผู้บริสุทธิ์²⁵ ส่งผลให้สภาพบ้านเมืองมีความระส่ำระสายมีการปล้นสดมภ์ แอ่งชิงอาหารกัน ซึ่งเป็นสภาวะตามธรรมชาติที่เต็มไปด้วยความไร้เสถียรภาพแห่งชีวิตของมนุษย์ตามแนวความคิด ของฮอบส์ (Hobbs) อันเป็นสภาวะการณ์ที่จำเป็นต้องมีผู้ที่มัญญบาบริมาขจัดความวุ่นวายดังกล่าว²⁶

อานิสงส์แห่งการมีขุนนางและวงศาคณาญาติเป็นฐานอำนาจของเจ้าพระยาจักรีดังกล่าวข้างต้นแล้วนั้น ส่งผลให้ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีสามารถควบคุมข้าวสาร ซึ่งเป็นทรัพยากรทางอำนาจได้ตั้งเห็นได้จากข้าวสารที่บอกว่ากรุงธนบุรีเกิดจลาจล ซึ่งเจ้าพระยาจักรีรับข้าวสารได้ถูกต้องและกลับมาทันเหตุการณ์ หรือการเสนอข้าวสารที่ว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระสัจญาวิปลาส (จนคนทั่วไปเชื่อเช่นนั้น) ซึ่งการเสนอข่าวนั้น อาจเป็นการเสนอเพื่อหวังผลทำลายความชอบธรรมของพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ได้²⁷

จะเห็นได้ว่าการใช้อำนาจทำลายคู่ต่อสู้ทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกระหว่างและหลังการยึดอำนาจจากพระเจ้ากรุงธนบุรี มีการใช้อำนาจทั้งแบบรุนแรงคือ ขจัดฝ่ายตรงกันข้ามโดยการ "ฆ่า" และจำคุก และการเสนอข้าวสาร โน้มน้าว (induce) ว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีขาดคุณสมบัติของการเป็นกษัตริย์ดังกล่าว ทั้งนี้ ก็เพื่อให้อำนาจอันชอบธรรม (legitimate authority) เกิดขึ้นกับฝ่ายตน นั่นคือ ความพยายามที่แปลงอำนาจ อาจเกิดจากการใช้กำลัง (force) ให้เป็นสิทธิ (right) อันเป็นกระบวนการทำให้ตนอยู่ในอำนาจได้อย่างปราศจากการท้าทาย

²⁵ วัฒน พงศ์พิพัฒน์, "สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระสติปัญญาจริงหรือไม่?", หน้า 92.

²⁶ Craig J. Reynold "Religious Historical Writing and the Legitimation of the First Bangkok reign", in Perception of the Past in Southeast Asia, Edited by Anthony Reid and David Marr, (Singapore, Heinemann Educational Books (Asia), 1979), p. 99.

²⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "จากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีถึงสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 6 ฉบับที่ 7 พฤษภาคม 2528, หน้า 98.

ความชอบธรรมแห่งการได้มาซึ่งอำนาจกรณีของกษัตริย์ไทยที่ยึดอำนาจจากกษัตริย์องค์ก่อนอาจเกิดขึ้นไม่สมบูรณ์ถ้าหากขาด พิธีการปราบดาภิเษกอันเป็นประเพณีแต่เดิมมาของไทย กรณีพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประเพณีนี้ถือว่าเป็นสิ่งสร้างเสริมพระราชอำนาจหรือกล่าวว่าเป็นทรัพยากรประการหนึ่งได้ถูกนำมาใช้สร้างอำนาจให้แก่พระองค์ขึ้น เพราะพิธีกรรมนี้มีความศักดิ์สิทธิ์ในตัวของมันเองอยู่แล้ว

พิธีปราบดาภิเษกได้กระทำขึ้น เมื่อวันจันทร์ เดือนแปด ปฐมสาธ ขึ้นค่ำหนึ่ง ปีขาล จุลศักราช 1144* (วันที่ 10 มิถุนายน 2525)²⁸ โดยในครั้งนั้นได้ให้กระทำพิธีโดยสังเขป คือ

"ถึง ณ วันจันทร์ เดือน 8 ปฐมสาธ ขึ้นค่ำ 1 ให้ตั้งการพระราชพิธีปราบดาภิเษก โดยสังเขปมีนัยพระราชอาชญา สวดพระพุทมนต์แล้วรุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน 8 ขึ้น 4 ค่ำ เพลารุ่งเช้าแล้วสี่บาท ได้มหาอุตมวิชัย มงคลนักษัตฤกษ์ พระยาสุริยเทพบุตร ทรงกลดจรัสดวงปราศจากเมฆมอ่งพินนภาภาค พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จทรงเรือ พระที่นั่งบัลลังก์ศรีสังหลาด ประดับด้วยเรือลำนำเจ้าพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง แห่โดยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคพร้อมเสด็จ ก็เสด็จข้ามมหาคงคา มา ณ ฝั่งปากตะวันออก เสด็จขึ้นฉนวนหน้าพระราชวังใหม่ ทรงพระเสด็จสำรวจแห่งหน้าหลัง เสด็จขึ้นยังพระราชมนเทียรสถาน ทรงถวายนมัสการ พระรัตนตรัย ด้วยเบญจางคประดิษฐ์ แล้วเสด็จสถิตเบื้องบนมงคธาภิเษกพระกระษาสถาน พระสงฆ์ถวายพระปริตโตกถาราชเบญจสุทธคงคา มุทธานิสิตวารี ชีพพรามณ์ ถวายตรีสังข์หลังมงคลธรรมา อวยอาเศียรพาท พิษณุเศวตเวทถวายชัยพัฒนาการ พระโหราสังข์ช้องชัยให้ประโคมขานเบญจางคประดิษฐ์คนตรีแตรสังข์ ประนั่งคันทสำเนียง นฤนาท พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จสถิตเหนือภัทรนำอันตั้ง ขวชเศวตราชฉัตร พระครุ ราชปิโรหิต, จารย์ก็กราบบังคมทูลถวายไอสุริสมนต์และ เครื่องเบญจพิธีราชภิกษุภัณฑ์ พระแสงอัฐฎาฐ อัญเชิญขึ้นปราบดาภิเษกเสวยสวรรยาธิปัตย์ ถวัลยราชย์ดำรงแผ่นดินสืบไป"²⁹

²⁸ พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัณ จาตุรนต์) มปป., หน้า 8.

²⁹ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 457.

ขณะที่ประกอบพิธีปราบดาภิเษกนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงมีพระชนมายุ 47 พรรษา ทรงได้รับการถวายพระพรมาภิเษกในพระสุพรรณบัฏว่า

"พระบาทสมเด็จพระบรมราชจักรีราชา รามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิ ราชอาชิตินทร์ธรณินทรราชธิราชรัตนากาศ ภาสกรวงศ์องค์ประมาธิเบศร์ศรีทิวเนตรวรรณารถ นายกคิลกรัตนราชชาติ อาชาวศรัย สมุทัยคโรมนต์สกลจักรวาทา อธิเบเนทร์สุริเยนทรราชิตินทร์หริหรินทรธาดาธิบดีศรีวิบูลยคุณอนนิชสุฤทธิราเมศวรมหัตถ์บรมธรรมมิราชาไชโย พรหมเทพดิเทพนฤคินทร์ ภูมินทรปรมธิเบศร โลกเชษฐวิสุทธิรัตนมกุฎประเทศตามมหาพุทธาวุฑฒบรมบนิตรพระพุทเจ้าอยู่หัว"^{๓๐}

การปราบดาภิเษกครั้งนี้แม้ว่าจะกระทำโดยสังเฆปแต่ในตัวของมันเองก็เป็นประเพณีที่สื่อความได้ว่า ผู้ได้รับการปราบดาภิเษกคือ ผู้มีอำนาจสูงสุดในราชอาณาจักร ประเพณีนี้ถูกนำมาใช้ด้วยวัตถุประสงค์นี้ได้อย่างสำคัญ ส่วนเรื่องของการทำโดยสังเฆปอย่างไม่เต็มตำรานั้น อาจเนื่องด้วยเวลา กระชั้นชิดหรือเหตุผลใดนั้นไม่อาจลงความเห็นได้แต่ก็ได้ทำตามแผนราชประเพณีกรุงเก่า^{๓๑}

เมื่อครองราชย์ได้เป็นเวลาสามปี คือ ในปี พ.ศ. 2328 รัชกาลที่ 1 ก็ทรงกระทำพิธีบรมราชาภิเษกขึ้น ด้วยอ้างเหตุผลว่าการทำปราบดาภิเษกครั้งก่อนไม่พร้อมมูลเต็มตามตำรา และพระนครยังสร้างไม่เสร็จ ดังปรากฏความตอนหนึ่งในพระราชพงศาวดารว่า

^{๓๐} ประยูร นิศนาคะ, สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานหอสมุดกลาง 09, 2516), หน้า 380.

^{๓๑} แสงสุรีย์ ลดาวัลย์, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก สมัยรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพมหานคร, สำนักพิมพ์เลขาธิการนายกรัฐมนตรี 2520), หน้า 1.

"บัดนี้ ก็ได้ทรงสร้างพระนครและพระราชพิธีบรมราชาภิเษกให้เต็มตามแบบแผน
โบราณราชประเพณีจะได้เป็นพระเกียรติยศ และเป็นศรีสวัสดิ์มงคล แก่บ้านเมือง
เป็นที่เจริญสุขแก่ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ทั่วไป ในพระราชอาณาเขต"^{๓๒}

พระราชพิธีดังกล่าว แสดงถึงการแปรสภาพขององค์พระมหากษัตริย์ให้เป็นเทพ โดยมี
พิธีการสวมพระมหามงกุฎ รูปจำลองของภูมิจักรวาล กษัตริย์ไทยเปรียบเสมือนพระอิศวร หรือ
พระศิวะ และพระวิษณุในอวตารพระนารายณ์ โดยสวมรูปจำลองภูมิจักรวาลดังกล่าว ในขณะที่เดียวกัน
ทรงถือพระแสงวาลวราอันหมายถึงพระอิศวรหรือพระศิวะ พระแสงตรีของพระศิวะและจักร
ของพระวิษณุ ในพระบรมนามาภิไธยเต็มอันยิตยาว ก็มีสำนวนว่า นิตยเทวดาร แปลว่า เป็น
อวตารของพระพิฆ्न ส่วนพระบรมราชโองการนั้นคือ โองการของเทพเจ้าอันสูงสุดในระบบ
จักรวาลนั่นเอง^{๓๓}

การกระทำบรมราชาภิเษก อาศัยพิธีกรรมทั้งทางพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์^{๓๔} ซึ่ง
เป็นการกล่าววาทีก่อการขึ้นเพราะครั้งแรกยังไม่เต็มตามตำรา ทำแต่เพียงสังเขปนั้น อันที่จริงแล้ว
คงเป็นการเน้นย้ำถึงสิทธิธรรมทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก นั่นเอง^{๓๕}
พิธีนี้คงเกิดขึ้นหลังจากเกิดความมั่นคงหรือรัฐมีเสถียรภาพอย่างเพียงพอแล้ว จึงทำการสื่อความหมาย
ด้วยพิธีนี้ให้รับทราบกัน

^{๓๒} เจ้าพระยาพิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพ
มหานคร : คลังวิทยา, 2505), หน้า 83.

^{๓๓} สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, น้ำ : บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย (กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2529), หน้า 42.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๓๕} สมบัติ จันทรวงศ์, "วิวัฒนาการของอุดมการณ์ชาติไทย : ข้อสังเกตเบื้องต้น"
เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องความเป็นไทยที่ควรดำรงไว้ สถาบันไทยศึกษา, จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 26-28 มีนาคม 2529, หน้า 49.

การสถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์และแต่งตั้งขุนนาง : ภาพสะท้อนกลุ่มทางการเมืองของเครือญาติ
ตระกูลเจ้าพระยาจักรีและผู้ได้รับการอุปถัมภ์อันเป็นทรัพย์สินทางอำนาจของรัชกาลที่ 1

การสืบราชสันตติวงศ์ของไทยโดยทั่วไปมักอยู่ในพระบรมวงศานุวงศ์ในราชสกุลวงศ์เดียวกัน แต่ก็มีหลายกรณี เมื่อการยึดพระราชอำนาจจากพระมหากษัตริย์องค์เดิมแล้ว ก็มักมีการสถาปนาราชวงศ์ใหม่ ในกรณีของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็เช่นกัน พระองค์ทรงเริ่มทำการสถาปนาราชวงศ์ใหม่ ไม่ให้เกี่ยวข้องกับราชวงศ์เดิมเลย โดยเริ่มตั้งแต่การย้ายพระนคร ไปสร้างราชธานีใหม่ ก็เพื่อไม่ให้มีความต่อเนื่องกับราชวงศ์เดิม³⁶ ทางด้านสายโลหิต พระองค์ไม่ทรงมีความสัมพันธ์ทางสายพระโลหิตกับพระมหากษัตริย์องค์ก่อน ซึ่งทั้งนี้ไม่เหมือนกรณีพระเจ้ากรุงธนบุรี ผู้ทรงนำราชวงศ์บ้านพลูหลวง เข้ามารับราชการฝ่ายในเช่น ทรงนำหม่อมเจ้ามิตรพระธิดาของกรมพระราชวังบวร มหาเสนานิกษ (เจ้าฟ้ากุ้ง) หม่อมมวงคล หม่อมพยอม พระธิดาของกรมหมื่นเทพนิพิศ หม่อมอุบล พระธิดา เจ้าฟ้าจิตร มาเป็นแม่เหล็³⁷ และก่อนหน้านั้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย สมเด็จพระเพทราชาเมื่อทรงสถาปนาราชวงศ์บ้านพลูหลวงแล้ว ก็ได้โปรดฯ แต่งตั้งพระราชกัลยาณี ซึ่งเป็นกรมหลวงโยธาทิพ พระภคินีของสมเด็จพระนารายณ์เป็นพระอัครมเหสีฝ่ายขวา และตั้งเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพพระธิดาของสมเด็จพระนารายณ์เป็นพระอัครมเหสีฝ่ายซ้าย³⁸ แต่ในกรณีสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น มิได้ทรงแสวงหาสิทธิธรรมในการเสวยราชย์สมบัติ ด้วยการเสกสมรสกับเชื้อสายของกษัตริย์ในอดีต³⁹

³⁶ Craig J. Reynold, "Religious Historical Writing and the Legitimation of the First Bangkok reign", in Perception of the Past in Southeast Asia, p. 91.

³⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ ในพระราชพงศาวดารอยุธยา สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523, หน้า 39.

³⁸ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 127.

³⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, หน้า 39.

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงใช้ความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติทางสายโลหิตและการแต่งงานมาเป็นฐานของพระราชวงศ์ที่เพิ่งสถาปนาขึ้นใหม่ คือ ให้สกุลยศชั้นเจ้าฟ้า 19 พระองค์ คือ สมเด็จพระพี่นางเธอ 2 พระองค์ สมเด็จพระอนุชาธิราช 1 พระองค์ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ 4 พระองค์ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ 11 พระองค์และพระเจ้าน้องยาเธอ "ลา" ต่างพระราชมารดาอีกพระองค์หนึ่ง⁴⁰ ส่วนอิสริยยศนั้นได้พระราชทานให้พระราชอนุชาธิราช เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล มหาอุปราชวังหน้า⁴¹ และพระพี่นางเธอทั้งสองพระองค์ คือ สาลและแก้ว เป็นกรมพระยาเทพสุดาวดี และกรมพระศรีสุदारักษ์⁴² โปรดให้พระยาสุริยภักดิ์ ซึ่งพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเรียกว่า เป็นพระราชนัดดาผู้ใหญ่เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษเทเวศร์⁴³ โปรดให้พระภักดิ์สุริยา พระราชนัดดาอีกพระองค์หนึ่งเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศดินทร⁴⁴ พระราชนัดดา ซึ่งเป็นพระราชบุตรสมเด็จพระพี่นางเธอองค์น้อยโปรดให้เป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ และเจ้าลา ซึ่งเป็นพระอนุชาต่างพระมารดานั้นโปรดตั้งเป็น เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา ส่วนสามีของเจ้ากุ โปรดให้เป็นพระองค์เจ้ากรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ และพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ อายุได้สิบหกพรรษาโปรดตั้งเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร⁴⁵ เป็นต้น

ด้านการสร้างพระราชวังนั้น ในระยะแรก รัชกาลที่ 1 โปรดให้สร้างเป็นการชั่วคราว ทั้งนี้อาจเป็นเพราะข้อจำกัดด้านเวลา ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารว่า "สร้างพระราชนิเวศน์มณฑลเสวยสถานพร้อมด้วยปราการ ระเนียดไม้ไว้ก่อน พอเป็นที่ประทับอยู่ควรแก่เวลา"⁴⁶

⁴⁰ พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2517), หน้า 140.

⁴¹ อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ 2325-2416, หน้า 204.

⁴² กรมศิลปากร, ราชสกุลวงศ์ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนั่น บุณยศิริพันธ์ ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส 27 มกราคม 2512, (พระนคร : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์), หน้า 1.

⁴³ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 456.

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 457.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 8.

ประเด็นการสร้างพระราชวังเพียงเพื่อให้ทันเป็นที่ประทับในระยะแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์นี้ เป็นที่น่าสังเกตว่า มีความสอดคล้องกับการปราบดาภิเษกแต่เพียงโดยย่อ ไม่เต็มตามตำรา ส่วน การที่อ้างว่าพระราชวังก็ยังสร้างไม่เสร็จนั้น ถ้าพิจารณาในแง่ข้อจำกัดด้านเวลาแล้ว คงถูกต้อง เพราะเป็นช่วงเพิ่งผลิตแผ่นดิน เวลากระชั้นหันมาก ย่อมคิดเตรียมการไม่ทันแน่นอน (แต่การคิด ย้ายพระนครจากธนบุรีสู่กรุงเทพฯ นั้น กระทำได้อย่างกระชั้นหัน คงเหมือนคิดมาก่อนหน้านี้แล้ว) แต่การเลือกบริเวณที่ตั้งพระบรมมหาราชวังนั้น ทรงเลือกฝั่งตรงกันข้าม อันเป็นที่อยู่ของพวกชาว จีนตั้งข้อความในพระราชพงศาวดารว่า

"จึงดำรัสแก่พระยาธรรมมาธิบดี พระยาวิจิตรนาวิ ให้เป็นแม่กอง คุมช่างและไพร่ไป ฐาปนพระราชนิเวศน์วังใหม่ ฝากพระนครตะวันออก ณ ที่บ้านพระยาราชาศรี และจีนทั้งปวง ให้พระยาราชาศรียกพวกจีนลงไปตั้งบ้านเรือนใหม่ ณ ที่สวนตั้งแต่ คลองวัดสามปลื้ม ลงไปจนถึงคลองเหนือ วัดสามแห่ง"⁴⁷

ในเรื่องนี้ พระองค์ทรงตัดสินใจพระทัยได้อย่างรวดเร็วเหมือนกับทรงมีพระราชดำริไว้แล้ว

ความไม่พร้อมทางด้านกำลังคนและวัสดุก่อสร้างในเบื้องต้นนั้น อาจเป็นสาเหตุทำให้ การสร้างพระนครแห่งใหม่ทำได้อย่างไม่เต็มที่ สองปีต่อมา คือ พ.ศ. 2327 จึงได้โปรดฯ ให้สร้าง พระนครอย่างถาวร มีการวางผังเมือง ให้เหมือนพระนครเก่าที่กรุงศรีอยุธยา โดย "โปรดให้ สร้างคคลองรอบพระนครขึ้นมาก่อน"⁴⁸ เวลาเพียงสองปีสามารถเริ่มสร้างพระนครอย่างถาวรได้ และสร้างให้เหมือน "ครึ่งบ้านเมืองดี" สมัยอยุธยา ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับ พระเจ้ากรุงธนบุรี ตลอดเวลา 15 ปี ก็สร้างพระนคร เพียงชั่วครวเช่นกัน (สงครามกับพม่าก็มีอยู่เช่นกัน) ฉะนั้น ถ้ามองในแง่ของการมีทรัพยากรทางอำนาจอันเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความมั่นคงของอำนาจในช่วงแรก ของการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ด้วยการสนับสนุนของกลุ่มเครือญาติและลูกน้องคนสนิทแล้วเรา จะเห็นว่า รัชกาลที่ 1 ทรงกระทำได้อย่างรวดเร็ว ซึ่งก็หมายความว่า ทรัพยากรด้านเครือญาติ และขุนนางที่พระองค์ทรงอุปถัมภ์มากลายเป็นแหล่งสนับสนุนอำนาจอันมั่นคงแก่พระองค์ จนมีความ มั่นคงในอำนาจสามารถระดมทรัพยากรด้านต่าง ๆ มาสร้างพระนครใหม่ได้ เช่นในครั้งนั้นกำลังคน

⁴⁷ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 453.

⁴⁸ เจ้าพระยาพิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 64.

ในกรุงเทพฯ ไม่พอ ต้องให้ไปเกณฑ์ไพร่สมจากหัวเมือง ต้องเกณฑ์เขมรถึง 10,000 คน และเกณฑ์ลาวเวียงจันทน์ อีก 5,000 คน เข้ามาช่วยขุดคลอง และสร้างกำแพงเมือง⁴ และอีกหนึ่งปีต่อมา คือ พ.ศ. 2328 ก็สร้างพระนครเสร็จก็ทำการฉลองสมโภชและบรมราชาภิเษกใหม่อีกครั้ง ดังกล่าวแล้ว ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าเมื่อเกิดความมั่นคงแห่งอำนาจแล้ว จึงทำการเน้นย้ำสิทธิธรรมทางการปกครองด้วยการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกขึ้นอีก

ในด้านการแต่งตั้งขุนนางซึ่งได้กล่าวมาแล้วว่า ทรงแต่งตั้งจากข้าหลวงเดิมที่เคยให้การสนับสนุนทางการเมืองของพระองค์เป็นส่วนใหญ่ ขุนนางหรือข้าราชการนี้ถือว่าเป็นทรัพยากรอันเป็นเครื่องมือที่ช่วยให้กษัตริย์สามารถปกครองบ้านเมืองได้⁵ ฉะนั้นจึงต้องแต่งตั้งจากคนใกล้ชิดอันเป็นที่ไว้พระทัยของพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นวิธีการที่เหมือนกับพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเคยกระทำมาก่อน

ข้าราชการของไทยยุคนั้นมีทั้งข้าราชการหรือขุนนางของฝ่ายวังหลวงและของฝ่ายวังหน้า ตัวอย่างของข้าราชการฝ่ายวังหลวง เช่น⁶

1. พระอัครเสนาบดี เสด็จมณฑลกรมมหาดไทยข้าหลวงเดิม โปรดฯ ให้เป็นพระรัตนพิพิธสมุหนายก
2. พระยาทศพรราชบุรุษ เมืองพิษณุโลก เป็นเจ้าพระยามหาเสนาบดี ครีสมุหพระกลาโหม
3. เสด็จมณฑลข้าหลวงเดิมเป็นเจ้าพระยาพลเทพ
4. นายขุนนาคน ทนายข้าหลวงเดิม เป็นพระยาอภัยธรรม

ส่วนวังหน้าที่ทรงมีพระอำนาจที่จะแต่งตั้งข้าราชการของตนเอง⁷ ซึ่งปรากฏว่าทรงแต่งตั้งข้าราชการหรือขุนนางฝ่ายพระองค์จากคนใกล้ชิดหรือข้าหลวงเดิม เช่น⁸

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 124.

⁶ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับตัดเลขา เล่ม 2, หน้า 458

⁷ อุดิน ระพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 110.

⁸ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับตัดเลขา เล่ม 1 เล่ม 2, หน้า 459.

1. พระยาพลเทพ เป็นสมเด็จพระเจ้าพระยา
2. พระชัยบุรณ ปลัดเมืองพระพิษณุโลก เป็นพระยาขลาโหมราชเสนา
3. พระพลเมือง พระพิษณุโลก เป็นพระยาจำแสนยากร
4. หม่อมสททนายข้าหลวงเดิม เป็นพระยามนเทียรบาล
5. นายทองอิน ข้าหลวงเดิมเมืองพระพิษณุโลก เป็นพระยาเสนาหาญจร จางวางมหาดเล็ก
6. หม่อมเรือ ขาวชลบริ ข้าหลวงเดิมมีความชอบในพระองค์มากก่อนมาก เป็นคนสนิทเหมือนเชื้อพระวงศ์ โปรดให้ตั้งเป็นที่เจ้าราชินิกุล ให้ชื่อพระบำเรอภุช

จะเห็นว่า ตำแหน่งข้าราชการต่าง ๆ ของ วังหน้านั้นเป็นเหมือนวังหลวง จะต่างกันก็แต่ราชทินนามของตำแหน่งเท่านั้น เช่น พระยามนเทียรบาล พระยาขลาโหมราชเสนา อนึ่งน่าสังเกตว่า พระราชพงศาวดารทั้งฉบับของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์^{๕๔} และฉบับพระราชหัตถเลขา (เล่ม 2)^{๕๕} ต่างก็กล่าวถึงตำแหน่งของพระยาพลเทพว่าเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยา ซึ่งเป็นตำแหน่งในระดับสูงยิ่งกว่าข้าราชการฝ่ายวังหลวงเสียอีก

เราจะเห็นได้ว่า การสถาปนาราชวงศ์ การแต่งตั้งขุนนาง และการสร้างพระบรมมหาราชวัง เป็นผลแห่งความร่วมมือจากเครือญาติของเจ้าพระยาจักรีและขุนนางที่อยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ ตั้งแต่สมัยธนบุรีดังกล่าวมาแล้ว ที่กล่าวเช่นนี้เพราะว่าหลังจากที่เจ้าพระยาจักรีทรงสถาปนาราชวงศ์จักรีแล้ว เครือญาติที่ได้รับการสถาปนาเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ล้วนเป็นผู้ที่เคยให้การสนับสนุนช่วยเหลือเจ้าพระยาจักรีมาตั้งแต่สมัยธนบุรี การแต่งตั้งบรรดามิตรที่เคยให้การสนับสนุนรัชกาลที่ 1 ให้เป็นขุนนาง นับว่าเป็นการให้ความดี ความชอบในทางการเมือง และเป็นการสร้างกลุ่มผู้สนับสนุนอันเป็นทรัพยากรทางอำนาจให้มั่นคงสืบต่อไป

^{๕๓} ติ่มน้ำสาบานเป็นเป็นน้อง (ภราดา) กับพระอนุชา

^{๕๔} เจ้าพระยา ทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 26.

^{๕๕} กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 459.

การสงคราม : ภาพสะท้อนการใช้อำนาจและสร้างอำนาจ

ภารกิจเบื้องต้นของรัชกาลที่ 1 หลังการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ นอกจากจะมีการฟื้นฟูอาณาจักรด้านเศรษฐกิจ ศาสนา วัฒนธรรมดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้าแล้ว ภารกิจที่สำคัญเฉพาะหน้าคือการทำสงครามกับพม่าและการปราบปรามหัวเมืองต่าง ๆ

ก่อนที่จะกล่าวถึงบทบาทการทำสงครามของผู้นำไทยในยุคนั้นว่าเป็นอย่างไรนั้น จะขอกล่าวถึง อำนาจการบังคับการทำสงครามของกษัตริย์ที่มีต่อขุนนางและไพร่พลเมืองก่อน อำนาจของกษัตริย์ดังกล่าวนี้ มีปรากฏในกฎหมาย หมวดกระบดศึก ทั้งอำนาจการบังคับลงโทษและการให้นำเห็นจรางวัลความดีความชอบ อันเป็นกระบวนการใช้อำนาจหน้าที่ตามกฎหมาย

ในประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 (กฎหมายตราสามดวง) กำหนดไว้ว่า "พญาพระหลวงขุนหมื่น ทนกล้าวทหารทวยราษฎร์ทั้งหลาย เป็นข้าขอบขัณฑสีมา พระเจ้าอยู่หัวตำรัส กะเกณฑ์ให้ไปการณรงค์สงคราม"^{๕๕} ซึ่งนั้นก็หมายความว่า พระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจในการบังคับกะเกณฑ์ให้ทั้งขุนนางและไพร่ไปทำการรบในสงครามได้นั้นเป็นอำนาจที่ปรากฏชัดในกฎหมาย หากใครไม่ไปรบ หลบหนีการบังคับหรือไปรบแล้วไม่สำเร็จในการสงครามก็มีบทลงโทษ เช่น "ข้าศึกยกมารบแลผู้ใดมิได้อยู่ต่อสู้ ด้วยข้าศึกสังหารหลบหนีไป ท่านว่า...ให้ฆ่าเสีย"^{๕๖} หรือเมื่อเกิดศึกสงครามพระมหากษัตริย์ออกรบแล้วเกณฑ์ไพร่พลไปช่วยรบแต่หนีก็ถูกลงโทษถึงตายดังปรากฏว่า

"อนึ่งข้าศึกมาล้อมเมือง พระเจ้าอยู่หัวเสด็จต่อด้วยข้าศึกทำสงครามก็ตี แลเกณฑ์ ทนกล้าวทหารไพร่พลไป ผู้ใดหนีไปก็ตี ไปกึ่งกลางทางจะเสด็จมาเสียก็ตี ท่านว่า โทษถึงตาย"^{๕๗}

^{๕๕} กระบดศึก ข้อ 37, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 2, จุลศักราช 1166 นิพนธ์ตามฉบับหลวง ตรา 3 ดวง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และการเมือง (จัดนิพนธ์), (กรุงเทพมหานคร : เรื่องแก้วการนิพนธ์, 2529), หน้า 477-478.

^{๕๖} กระบดศึก ข้อ 40, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 2, หน้า 478-9.

^{๕๗} กระบดศึก ข้อ 42, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 2, หน้า 479.

การหนีกองสงครามนอกจากผู้หนึ่งจะได้รับโทษ ถึงตายแล้ว บุตร ภรรยา และทรัพย์สินสิ่งของ ก็ถูกยึดเป็นของหลวงอีกด้วย^{๕๙} จะเห็นว่าลักษณะการใช้อำนาจบังคับของกษัตริย์นี้ เป็นการระดมทรัพย์สินากรเข้าหลวงโดยตรง

อนึ่ง นอกจากการทำสงครามจะเป็นการใช้อำนาจปราบปรามหรือกำจัดศัตรูที่จะมาทำลายอำนาจฝ่ายตนแล้ว ยังเป็นกระบวนการสะสมทรัพย์สินากรทางการเมืองสำหรับพระมหากษัตริย์ไทยในยุครัชกาลที่ 1 อีกด้วย เพราะถ้าไปรบกับข้าศึกมิชัยจากเมืองใด ๆ กลับมา หากแม่ทัพนายกองผู้หนึ่งไปได้บุตรหลานของเมืองนั้นกลับมา ก็ต้องนำมาถวายพระมหากษัตริย์^{๖๐} จะเอาไว้อเองไม่ได้ อำนาจการบังคับนี้ปรากฏในกฎหมายลักษณะกระบดศึกตอนหนึ่งว่า

"พระเจ้าอยู่หัวฯ ให้หม่อมขุนทรราชกุมารหมื่นหวั่นไปรบเมืองใดใด ได้นางพญาพระราชบุตรพระราชนัดดามาให้ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายพระเจ้าอยู่หัวฯ ถ้าผู้ใดได้มิได้เอามาถวายเบียดบังไว้ให้หม่อมขุนทรราชกุมารแล้วให้ฆ่าเสีย"^{๖๐}

^{๕๙} กระบดศึก ข้อ 43, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 2, หน้า 479.

^{๖๐} พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า จุลจักรพงษ์ ทรงอธิบายว่า ความจริงการที่กษัตริย์มีเจ้าจอมมาก ๆ ในสมัยนั้น เป็นธรรมเนียมของกษัตริย์ไทยมากกว่ากามารมณ์ กษัตริย์ประทับอยู่ข้างในวัง และมีพระสนมผู้จงรักภักดีมาก ทำให้สะดวกปลอดภัยมากขึ้น เพราะทรงไว้ใจเจ้าจอมเหล่านั้นได้ ทั้งเจ้าจอมทั้งหลายท่านก็เป็นบุตรของเจ้าพระประเทศราชบ้าง ขุนนางผู้ใหญ่บ้าง เมื่อมีราชโอรสธิดามากก็เกิดความเกี้ยวข้องกันระหว่างท่านเหล่านั้น และพระราชวงศ์อย่างใกล้ชิด โปรดคุณพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า จุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2517), หน้า 214-215. และการอธิบาย พระสนมของพระมหากษัตริย์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในรูปของจักรวาลวิทยา ซึ่งวางตำแหน่งของสนมตามภูมิจักรวาล และสะท้อนประโยชน์ใช้สอยในแง่การสร้างความปลอดภัยแก่พระมหากษัตริย์ โปรดดู โรเบิร์ต ฮอร์น-เกลเดิน, "แนวคิดเกี่ยวกับรัฐและสถาบันกษัตริย์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้", แปลโดย นิธิ เอียวศรีวงศ์, วารสารสังคมศาสตร์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) 6 (เมษายน-กันยายน 2525).

^{๖๐} กระบดศึก ข้อ 44, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 2, หน้า 479-480.

เสบียงอาหารอันเป็นสุขุขปัจจัยที่สำคัญของกองทัพ ห้ามมิให้เบียดบังเอาไปขายเพื่อผลประโยชน์ของตน หรือเบิกเกินจำนวนจริง กฎหมายได้กำหนดโทษไว้

"...พระราชทานเสบียงอาหารแก่นายพันนายกองไพร่ และนายหมวด นายกอง ช่อบังไว้มิให้กั้ตีเอาไปขายเป็นอนาประโยชน์กั้ตี...นายหมวด นายกองเบิก ช่อเอาเสบียงอาหารไปมากกว่าจำนวนไพร่พลกั้ตี เอาไปขายเป็นอนาประโยชน์กั้ตี โทษ 3 สถาน สถานหนึ่งให้ตัดศีรษะ เสียสถานหนึ่งให้ทวน 30, 60 ที สถานหนึ่ง ให้เอาสิ่งของซึ่งช่อแขวนคอประจาน แล้วให้ทำข้าราชการแก้ตัวควรด้วยสถานใดให้เอาแต่สถานหนึ่ง"^๑

กระบวนการทำสงครามสมัยนั้นมิได้แต่จะมีโทษบังคับ ผู้ฝ่าฝืนหลบหนี หรือรบแพ้สงครามเท่านั้น หากแต่ยังมีระบอบการให้รางวัลเป็นสิ่งจูงใจอีกด้วย สำหรับขุนนางย่อมได้เลื่อนตำแหน่ง ยศ และได้รับสิ่งของ เป็นการตอบแทน ความดีความชอบดังปรากฏในประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 ว่า

"ผู้ใดเป็นข้าพระเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่งให้เป็นถึงญาพระหลวงขุนหมื่นแล้ว ครั้นอยู่มามีราชสีห์ตรุ่งกระบวนเข้ามารบเอาพระนคร แต่ยังมีเข้ามาแลผู้นั้น อาจมาทอาษาพระเจ้าอยู่หัวไปต่อล้มประหยทด้วยราชสีห์ ราชสีห์แพ้ยอำนาจนี้ ผู้นั้นมิใช่ข้านะ ท่านว่า ผู้นั้นมีความชอบท่านให้บำเหน็จรางวัลโดยสมควร"^๒

นอกจากนี้ขุนนางและไพร่พลหากไปรบเข้าศึกเอาชีวิตรอดมาได้ ก็มีความชอบ เช่น

"ญาพระหลวง ขุนหมื่นแก้วทหารทวยราษฎรทั้งหลายเป็นข้าขอบขัณฑสีมาพระเจ้าอยู่หัวดำรงสเกนใช้ให้ไปการณรงสงคราม แลมันผู้นั้นไป นั้นหลงเข้าไปในทัพศึกฝ่ายข้างหนึ่ง แลมันลับประหยทสู้รบด้วยราชสีห์ แลมันแก้ชีวิตมันรอด ท่านว่าผู้นั้นมีความชอบในการแผ่นดิน"^๓

^๑ กระบดคึก ข้อ 45, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 2, หน้า 480.

^๒ กระบดคึก ข้อ 39, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 2, หน้า 478.

^๓ กระบดคึก ข้อ 37, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 2, หน้า 477.

หรือในข้อ 38 กำหนดว่าให้ความชอบแก่ผู้รับชนะข้าศึกว่า

"ผู้ใดเป็นข้าพระเจ้าอยู่หัวฯ ใช้ไปการณรงค์สงคราม แลมันผู้ไปกวณณรงค์สงครามนั้น มีน้ำใจซาหนักคตต่อพระเจ้าอยู่หัว มันเอาใจตอรบด้วยราชลัตร์ ๆ หนีไปมิไชยชย ข้าณะ ท่านว่าผู้้นมีความชอบในแผ่นดิน ท่านว่า ให้บำเหน็จรางวัลแต่ผู้้นโดยควร เหตุใด จึงกล่าวดังนี้ เหตุว่าผู้้นรู้จักคุณพระเจ้าอยู่หัว"^{๕๔}

พร้อมกันนั้นครอบครัวของผู้ทำความดีความชอบในสงคราม ก็จะได้รับผลตอบแทนเป็นรางวัล ซึ่งเป็นแรงจูงใจในการสร้างขวัญและกำลังใจแก่ผู้ทำการรบ ดังกฎหมายตราสามดวงสมัยรัชกาลที่ 1 ระบุว่า

"...มันทำการณรงค์สงครามมีบำเหน็จความชอบอยู่ั้น ถ้าแลหนีล้นส่วนสาตถอนขึ้น แก่นพระคลังหลวง ติดค้างอยู่มากน้อยเท่าใดให้ยกไว้ มีลูกหลานให้รับราชการแทน เลี้ยงไว้สืบไป ถ้าแลชนหมิ่นนาย อากอน, พาศรี, ข้าล้วย ซึ่งขึ้นพระคลังติดค้างอยู่ ก็ให้ยกเป็นบำเหน็จผู้ตาย ในการณรงค์ผู้เป็นเจ้าแล้วอย่าให้บุตรภรรยาให้หนีเลย ถ้าแลมันน้องลูกหลานให้เลี้ยงเป็นข้าเฝ้า และเลี้ยงไว้ในที่ทหารใช้ราชการสืบไป

...ได้รับบุงตายเป็นที่รบ ถ้าหากหนีล้น ณะ พระคลัง หลวงติดค้างมิได้ ให้พระราชทานบุตรภรรยาโดยพระราชกฤษฎีกา ถ้าหนีล้นพระคลังติดค้าง ก็ให้ยกพระราชทานให้แก่บุตรภรรยาให้เอาเลย"^{๕๕}

การจัดคนไปรบหรือเกณฑ์ไปสงคราม เพื่อรบกับข้าศึกศัตรูอย่างมีประสิทธิภาพนั้น จะต้องมีการระดมทุนการกองทัณฑ์ โดยเฉพาะระบบการให้คนให้โทษ อันเป็นแรงจูงใจ การบำรุงขวัญ และกำลังใจของทหาร ซึ่งนับว่าเป็นปัจจัยเพียงพอต่อการดึงคนให้ไปรบได้

^{๕๔} ระเบียบคดี ข้อ 68, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 2, หน้า 489.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 489.

ในการรบกับข้าศึกโดยทั่วไป พระมหากษัตริย์มักประทับอยู่ในพระนครเพื่อรักษาเมืองหลวง ผู้ที่ทำหน้าที่เป็นแม่ทัพหลวง จะได้รับการแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์ ส่วนใหญ่ก็คือ มหาอุปราช อย่างไรก็ตามหากมีศึกสงครามที่สำคัญพระมหากษัตริย์จะทรงออกรบร่วมกับมหาอุปราชเช่นกัน ในกรณีรัชกาลที่ 1 พระองค์ทรงออกรบในศึกครั้งสำคัญ ๆ เช่นกัน และการออกรบของพระองค์นี้สะท้อนให้เห็นถึงพระบรมวงศานุวงศ์ กลุ่มขุนนาง ที่เป็นกลุ่มของพระองค์ และการรบนี้คือ การใช้ทรัพยากรกำลังคนเสริมสร้างและรักษาอำนาจของพระองค์โดยตรง การรบครั้งสำคัญที่สะท้อนภาพเหล่านี้ เช่น

1. เมื่อ พ.ศ. 2528 พระเจ้าปดุงกษัตริย์พม่ายกกองทัพมาตีไทย ที่เรียกว่า สงครามเก้าทัพ นอกจากจะโปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรฯ เป็นทัพสำคัญแล้ว ยังโปรดฯ ให้ พระเจ้าหลานเธอกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ ยกกองกำลังไปขัดตาทัพที่นครสวรรค์ เพื่อมิให้พม่ามาจากทางเหนือ สก่ວງถึงพระนครได้^{๕๕} ในคราวนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้ พระยาอุทัยธรรม (นายขุนนาค) ข้าหลวงเดิม ร่วมอยู่ในกองทัพด้วย

ในการศึกครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ยังโปรดฯ ให้เจ้าพระยามรราชกุมภ์ำลึงทหารจำนวน 5,000 คน ไปตั้งที่เมืองราชบุรี เพื่อต่อสู้พม่าที่มาทางใต้อีกด้วย^{๕๖} ทรงให้ พระองค์เจ้าขุนเณรคุมกำลังทหารประมาณ 1,800 คน ไปข่มโจรตีกองกำลังลำเลียงเสบียงอาหารพม่าจนพม่าเดือดร้อนหนัก พระองค์เจ้าขุนเณรนี้ทรงเป็นพระอนุชาต่างพระมารดาภิรมย์กับกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ หรือกรมพระราชวังหลัง พระองค์เจ้าขุนเณรได้รับสถาปนาเป็นพระองค์เจ้าในปีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จพระราชวงศ์ และนับเนื่องเป็นพระเจ้าหลานเธอพระองค์หนึ่ง^{๕๗}

2. ใน พ.ศ. 2330 ทางกรุงเทพฯ ได้ยกกองทัพไปตีเมืองทวาย โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงเป็นทัพหลวง โปรดให้พระยาธรรมราช (ขุนนาค) เป็นกองหน้าในครั้งนั้น โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จด้วย พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้ กล่าว

^{๕๕} ประยูร พิศนาคะ, สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, หน้า 52.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า 34.

กันว่า เคยเสด็จในกองทัพกับพระบรมชนกตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี "พอพระชนมายุได้ 8 พรรษา ก็เสด็จพระราชดำเนินไปราชการสงครามกับสมเด็จพระบรมชนกนาถ หาได้ทรงหวาดเกรงภัยอันตรายแต่ประการใดไม่ และจะได้โดยเสด็จไปทุกครั้ง"⁶⁹

ในการยกกองทัพเสด็จไปตีทวายครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก นอกจากจะมีทหารเอกเช่น เจ้าพระยารัตนาพิพิธ⁷⁰ แล้วยังดำรัสให้เจ้าพระยามหาเสนา เจ้าพระยามรราช เป็นกองหน้า เจ้าพระยาพระคลังเป็นเกียกกาย สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เป็นยกกระบัตร สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์เป็นทัพหลัง⁷¹ ปรากฏว่าในการรบครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ต้องทรงเสียนางคนสำคัญไปคนหนึ่งคือ เจ้าพระยามหาเสนา (ปลี)⁷²

ส่วนการจะยกทัพไปตีทวายเพื่อช่วยเหลือองเชียงสือนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ เป็นแม่ทัพถือพลทหาร 5,000 ยกทัพเรือไป⁷³

ในราชการสงครามพระมหากษัตริย์จะเสด็จยกกองทัพด้วยพระองค์เองไม่มากนัก จะเสด็จเฉพาะกรณีที่มีศึกสำคัญ ๆ สำหรับในกรณีรัชกาลที่ 1 พระองค์ทรงมีพระราชดำรัสให้ขุนนางผู้ใกล้ชิด และพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงไว้วางพระทัยร่วมรบเสมอ ไม่ว่าจะเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหลวงอิศรสุนทร พระเจ้าหลานเธอกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ พระเจ้าหลานเธอ กรมหลวงเทพหริรักษ์ เจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยามหาเสนา เจ้าพระยามรราช และเจ้าพระยาพระคลัง ดังได้กล่าวมาแล้ว เป็นต้น

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 160.

⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 149.

⁷¹ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, หน้า 511-512.

⁷² การสูญเสียขุนนางผู้บัญชาหลักฐาน เช่น พระราชพงศาวดารว่าตายในที่รบ แต่ในเรื่องตั้งเจ้าพระยากรรณรัตนโกสินทร์ว่า สูญหายไปไม่ทราบข่าวต่อมาอีกเลย โปรดคุดประยูร นิคนาคะ, สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, หน้า 273.

⁷³ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 474.

ทางฝ่ายกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทนั้น นับว่าเป็นผู้มีหน้าที่หลักในการทำสงคราม ภายใต้อำนาจของกรมพระราชวังบวร มหาสุรสิงหนาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ครั้งทรงดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช ซึ่งปกติเป็นผู้มีหน้าที่สำคัญในการรบ ดังปรากฏ ในอดีตเช่น สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ครั้งทรงดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช ทรงทำสงครามเป็น ส่วนใหญ่ สำหรับในสมัยธนบุรี จะไม่พบว่าผู้ใดดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช ผู้ที่ทำสงครามตาม พระราชบัญชาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในการรบครั้งสำคัญ ๆ คือ เจ้าพระยาจักรี และเจ้า พระยาสุรสีห์

สมัยรัชกาลที่ 1 กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงมีบทบาทสำคัญในการรบมาก เพราะนอกจากโดยตำแหน่งแล้ว พระปรีชาสามารถในด้านการรบของพระองค์ก็เป็นที่ประจักษ์กัน ทั่วไป การรบในศึกสำคัญจะทำการรบร่วมกับพระเชษฐาธิราช ส่วนศึกที่ทำการปราบปรามหัวเมือง กรมพระราชวังบวรสถานมงคลมหาสุรสิงหนาททรงเป็นกองทัพนำการรบเป็นส่วนใหญ่

คราวที่ร่วมรบกับพระเชษฐาธิราชนั้น เช่น ในคราวศึกเก้าทัพที่พระเจ้าปดุงแห่งพม่ายก มาตีไทยเมื่อ พ.ศ. 2328 นับเป็นศึกใหญ่ที่พม่าจัดมาถึงเก้าทัพ โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะพิชิตไทยให้ได้ ฝ่ายไทย ทั้งเจ้านายและขุนนางต่างก็ร่วมมือร่วมแรงใจกันทำสงคราม จนสามารถต่อต้านพม่า ไปได้

สำหรับในศึกอื่น ๆ เช่น เมื่อคราวไปกวาดล้างพม่าออกจากหัวเมืองล้านนาไทยนั้น สมเด็จพระ อนุชาธิราชทรงเป็นจอมทัพบัญชาการศึก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมิตได้ออกไปรบ ด้วย ประทับอยู่ภายในพระนคร ในการจัดศึกครั้งนี้ มุ่งเดินทัพไปยังเมืองเชียงใหม่เพื่อขับไล่พม่า โดยมีทหารอาสาจากเวียงจันทน์มาสมทบด้วย

เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ กรมขุนสุนทรภู่เบศร์ หรือเจ้าข้าเรอภูธรท่านนี้ มีความ สนิทสนมกับพระราชอนุชาฯ มาก เคยกระทำสัตย์สาบานเป็นพระภราดากับพระอนุชาธิราช เคย ช่วยเหลือเกื้อกูลกันแต่ครั้งยังทักขิยาภอยู่ นอกจากนี้พระองค์เจ้าลำดวน พระองค์เจ้าอินทปัต พระ โอรสรุ่นใหญ่ของวังหน้า ก็เสด็จร่วมไปในกองทัพด้วย

เป็นที่น่าสังเกตว่าในการยกทัพครั้งนี้ พระราชอนุชาธิราชโปรดให้กรมสุนทรภู่เบคร์กับ พระยาขลาโหมราชเสนาเป็นผู้บัญชาทัพฝ่ายวังหน้า⁷⁴ ส่วนกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์กับกรมหลวง จักรเจษฎา ให้เป็นกำลังทัพหนุน มีหน้าที่ส่งเสบียงทัพและอาวุธยุทโธปกรณ์ การจัดทัพครั้งนี้สะท้อนให้เห็นว่า พระราชอนุชาให้ความสำคัญและไว้วางใจต่อขุนนางผู้ใหญ่สองท่านข้างต้นมาก ทั้ง ๆ ที่ กรมหลวงอนุรักษ์สงคราม เคยเป็นทั้งเจ้าเมืองนครราชสีมา เป็นแม่ทัพมาล้อมกรุงธนบุรีช่วย รัชกาลที่ 1 ยึดอำนาจจากพระเจ้ากรุงธนบุรี น่าจะมีประสบการณ์ทำสงครามมากกว่าจะมาเป็น กองส่งเสบียงอาหาร

ส่วนทัพหลวงที่ยกไปครั้งนี้ด้วยก็ให้ขุนนางและพระบรมวงศานุวงศ์ที่เคยไปกับกองทัพ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คุมไปคือ ให้กรมหลวงเทพหริรักษ์กับพระยายมราช ซึ่งลักษณะการจัดทัพ เช่นนี้ ชี้ให้เห็นว่า ได้มีการแบ่งแยกระหว่างคนของทัพหลวงและทัพวังหน้า อันเป็นการสะท้อนว่า คนใดเคยรบอยู่กับกองทัพฝ่ายใดมาก หรือกล่าวให้ชัดคือ ใครเป็นคนของกองทัพใดระหว่างวังหน้า กับวังหลวง*

เมื่อเสร็จศึกจากพม่าทางเหนือแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท นำกองทัพเรือ โดยมีแม่ทัพนายกองที่เคยออกศึกร่วมกับพระองค์ ในคราวรบกับพม่าที่ทุ่งลาดหญ้า มีเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ พระยาขลาโหมราชเสนา และพระยาจำ แสนยากร⁷⁵ กล่าวกันว่า พระยาขลาโหมราชเสนานี้ได้ออกสงครามกับพระอนุชาธิราชเป็นประจำ ในสมัยรัชกาลที่ 1 ท่านเป็นสมุหกลาโหม ซึ่งแต่เดิมสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีท่านเป็น พระไชยบูรณ์ ปลัดเมืองพิษณุโลก และเป็นผู้ใกล้ชิดกับสมเด็จพระอนุชาธิราช แต่ครั้งปกครองพิษณุโลกในสมัยธนบุรี⁷⁶

⁷⁴ ประยูร นิตนาคะ, สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, หน้า 295.

* ทั้งนี้ได้หมายความว่า การทำสงครามครั้งนี้ กองทัพวังหลวงและวังหน้าจะมีความ ขัดแย้งกันในการทำหน้าที่ หากแต่ต้องการชี้ให้เห็นฝักใฝ่หรือสังกัดของขุนนางและบรมวงศานุวงศ์ เท่านั้น

⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 74.

⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 239.

ในการยกทัพลงไปทางใต้ครั้งนี้ได้ทำการขับไล่พม่าได้สำเร็จ หัวเมืองทางใต้เข้ามา
สวามิภักดิ์แน่นแฟ้นมากขึ้น โดยเฉพาะสมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้มีโอกาสสร้างความสัมพันธ์กับ
เจ้าเมืองอันเป็นขุนนางนอกพระนคร ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้าว่าจะมีวิธีการและส่งผลกระทบ
ต่อพระราชอำนาจของพระองค์อย่างไร

ในการยกทัพไปรบนั้นเมื่อมีชัยชนะกลับมาแล้ว ก็เป็นโอกาสที่ผู้ชนะจะได้รับทรัพย์สิน
กำลังคน ติดตามมาด้วย เช่น เมื่อตีเมืองตานีได้แล้วก็ได้นำปืนใหญ่สองกระบอกลงสำเนาเอาไว้
ณ กรุงฯ ด้วย และได้เครื่องสรรพัตตราวุธต่าง ๆ กับทั้งสรรพัตถุสิ่งของเงินทองเป็นอันมาก⁷⁷
และเมื่อได้หัวเมืองมลายูแล้ว สมเด็จพระนเรศวรมหาราช "จึงดำรัสให้กวาดครอบครัวแยกเฉลย
ทั้งหลายบรรทุกในเรือรบกับทั้งทรัพย์สินสิ่งของเงินและเครื่องศัตราวุธต่าง ๆ
อนึ่ง เราทราบว่ายัญยาหารในกรุงยังไม่บริบูรณ์ จึงดำรัสให้ขนข้าวในหัวเมืองแขกทั้งปวงนั้นลง
บรรทุกในเรือ กองทัพทุก ๆ ลำ"⁷⁸ การได้มาซึ่งทรัพย์สินต่าง ๆ เหล่านั้น เมื่อกลับมาถึง
พระนครแล้ว "ทูลถวายปืนใหญ่ยาวสามวาศอกคืบสองนิ้วกึ่ง กระสุนสิบเอ็ดนิ้วบอหนึ่ง ซึ่งได้มา
แต่เมืองตานี และครอบครัวแยกและพม่าเฉลยกับทั้งเครื่องศัตราวุธต่าง ๆ"⁷⁹ จะเห็นว่า
ทรัพย์สินทางการเมืองต่าง ๆ ที่ได้จากการทำสงคราม จะถูกนำมาทูลเกล้าฯ ถวายแด่พระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทุกครั้ง ตามที่กฎหมายกำหนดไว้ ฉะนั้น กระบวนการทำสงครามจึง
กลายเป็นกระบวนการสร้างสมทรัพย์สินทางการเมืองประการหนึ่ง สำหรับพระมหากษัตริย์ซึ่ง
พระองค์ทรงเป็นจอมทัพบัญชาการให้แม่ทัพนายกองไปรบ

เมื่อ พ.ศ. 2345 กองทัพไทยได้ยกกำลังไปกวาดล้างพม่าที่ล้านนาไทย ซึ่งนำกองทัพ
โดยกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ครั้นยกไปถึงเมืองเถินพระองค์ก็ประชวรเป็นโรคนิว ความ
ทรามมาถึงกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้กรมพระราชวังหลัง กรม
หลวงอนุรักษ์เทเวศร์รีบยกกองทัพเสด็จตามขึ้นไปช่วยกรมพระราชวังบวรฯ และเมื่อไปถึงกรมพระ
ราชวังบวรฯ ก็โปรดให้กรมพระราชวังหลังเสด็จไปแทนพระองค์และได้พระราชทานพระแสงดาบ
ให้กรมพระราชวังหลังถืออาญาสิทธิ์ขึ้นไป เพื่อตีพม่าให้จงได้ กรมพระราชวังหลังยกกองทัพไปมี

⁷⁷ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 502.

⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 503-504.

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 504.

ชัยชนะพม่าข้าศึกที่เมืองเชียงใหม่แล้ว พวกเขาลงมาเมืองเถิน เพื่อมาเฝ้าพระอาการและแจ้งข่าวให้ กรมพระราชวังบวรฯ ทรงทราบ "รายการที่รับพม่าข้าศึก ทุกประการ" แต่ในการรบพม่าทาง เมืองเหนือครั้งนั้น กองทัพฝ่ายวังหลวงอันได้แก่ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ กับพระยายมราช "กองทัพ ยกไปไม่พร้อมเพรียงกันเหมือนกับคราวก่อน"^{๑๐} จนเป็นเหตุให้กรมพระราชวังบวรฯ ทรง ชัดเคืองตรัสบริภาษพวกกองทัพวังหลวงเป็นอันมาก แล้วมีพระบัญชาตรัสสั่งให้ปรับโทษกองทัพวังหลวงให้ ยกกลับไปตีเมืองเชียงแสน ให้ขับไล่พม่าให้พ้นเขตล้านนาไทยให้จงได้^{๑๑}

กรมพระราชวังบวรฯ เมื่อยกทัพกลับจากปราบพม่าข้าศึกที่เชียงใหม่ในปี 2345 แล้ว ปี ถัดมาก็สวรรคตคือ สวรรคตเมืองเดือน 12 ปีกน พ.ศ. 2346

การสงครามครั้งสุดท้ายของกรมพระราชวังบวรฯ พระองค์ได้แสดงออกอย่างชัดเจนว่า กองทัพวังหลวง อันเป็นคนของวังหลวงคือยประสิทธิภานด้านการรบกว่ากองทัพของพระองค์มาก รวมทั้งลูกหลานและคนของวังหน้าก็ตมกฝีมือการรบวังหลวงด้วยคือ "พระองค์เจ้าลำดวน พระองค์ เจ้าอินทปัต และพระยากลาโหมทองอิน" เป็นต้นที่ไม่มีชื่อเสียงมาในคราวนี้ พวกเขามาทมิ้น ข้าราชการวังหลวง"^{๑๒}

ความดีอกว่าด้านการรบของกองทัพวังหลวง มิได้มีขึ้นในแต่เฉพาะครั้งไปรบทัพพม่าที่ เชียงใหม่เท่านั้น หากแต่มีขึ้นก่อนหน้านั้นหลายครั้งเช่น ในการทำสงครามคราวรบกับพม่าที่เมือง ราชบุรี แม่ทัพฝ่ายวังหลวงอันได้แก่ เจ้าพระยาธรรมมาและพระยายมราช "มีความประมาณ...หา รู้ว่ากองทัพยกเข้ามาตั้งอยู่ที่ใดไม่"^{๑๓} ซึ่งเมื่อเทียบกับกองทัพฝ่ายวังหน้าอันมีพระกลาโหมราชเสนา

^{๑๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย, ไทยรบพม่า, หน้า 642.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า 645.

^{๑๒} พระยากลาโหมคนนี้คือ พระยาเสน่ห์หาบุตร (ทองอิน) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าจตุกรมขุน อินทรพิทักษ์ กล่าวกันว่าเป็นที่ ได้รับพระเมตตาจากกรมพระราชวังบวรเสมอ พระราชบุตรบุญธรรม ได้รับแต่งตั้งจากกรมพระราชวังบวรฯ เป็นพระยากลาโหมราชเสนาแทนคนเก่าที่ชื่อปลี ให้ความที่ เป็นพระยากลาโหมเป็นแม่ทัพสำคัญคนหนึ่งของวังหน้า.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า 645.

^{๑๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 123.

และพระยาจำแลนยากร "ต่อรบเป็นสามารถ...แย่งค่ายได้...จับได้ไพร่พลพม่า เครื่องศาสตราวุธต่าง ๆ เป็นอันมาก"^{๖๔} การสงครามที่แม้แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงนำเสด็จกองทัพเองก็ไม่สามารถเอาชนะข้าศึกพม่าได้ เช่น ใน พ.ศ. 2330 คราวไปตีเมืองทวายก็ไม่สามารถตีพม่าได้^{๖๕} และครั้น พ.ศ. 2336 ทั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และกรมพระราชวังบวรฯ ก็ยกทัพเสด็จไปตีทวายโดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงยกทัพไปทางบก ในขณะที่กรมพระราชวังบวรฯ ทรงยกไปทางเรือ

การยกกองทัพโดยทางเรือเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นว่า ผู้ที่เลือกเดินทางโดยวิธีนี้จะได้เปรียบการเดินทางโดยทางบก เพราะการใช้เรือเป็นเทคโนโลยีช่วยผ่อนแรงกำลังพลไม่ต้องเดินเท้าและรวดเร็วกว่าด้วย ความได้เปรียบในข้อนี้ กรมพระราชวังบวรฯ ได้สะท้อนออกมาให้เห็น ดังข้อความปรากฏในเพลงยาวกรมพระราชวังบวรสถานมงคลว่า

...เกรงกริ่งอยู่แต่ข้างทัพบก	จะไม่ยกหักได้ให้ถึงที่
เท่านั้นดอกที่วิตกใจ	จะทำให้เสียการเหมือนทวาย ^{๖๖}

และผลการทำสงครามก็ปรากฏว่า กองทัพบกแพ้แก่พม่าและทวาย ทำให้เสียขุนนางคนสำคัญ คือ "เสียเจ้าพระยามหาเสนาในทริบ คนก็มีได้...เสียไพร่พลครั้งนั้นมาก"^{๖๗} จากการที่ทัพหลวงพ่ายแพ้ในสงครามหลายครั้ง ในขณะที่วังหน้า ชนศึกแทบทุกครั้ง ฉะนั้นเหตุการณ์เช่นนี้ย่อมสะท้อนให้เห็นว่า ทรัพยากรทางอำนาจด้านกำลังรบของวังหน้ามีมากกว่าจนกลายเป็นสิ่งส่งเสริมให้ฝ่ายวังหน้าทะเยอทะยานในอำนาจ

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 167-176.

^{๖๖} "เพลงยาว กรมพระราชวังบวรสถานมงคล", ในจดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี หน้า 278.

^{๖๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 232-234.

ภารกิจด้านสงครามสะท้อนให้เห็นชัดเจนว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีขุนนางและพระบรมวงศานุวงศ์เป็นฐานกำลังสำคัญในอันที่จะรบกับข้าศึก เพื่อรักษาพระราชอำนาจและขณะเดียวกันก็สร้างสมอำนาจด้วย เพราะการทำสงครามเมื่อได้ชัยชนะแล้วนอกจากจะได้กำลังคนและทรัพย์สินสิ่งของอื่น ๆ กลับมาดังกล่าวแล้ว ยังเป็นที่เกรงขามแก่ศัตรูอีกด้วย จากการทำสงครามแต่ละครั้งสะท้อนอย่างชัดเจนว่า กองทัพวังหลวงและวังหน้ามีใครเป็นแม่ทัพสำคัญ ในการออกรบแต่ละครั้ง ซึ่งบทบาทเช่นนี้บ่งชี้อย่างชัดเจนว่า ขุนนางหรือพระบรมวงศานุวงศ์คนใด เป็นคนของวังหลวงหรือวังหน้า ซึ่งก็ปรากฏชัดแจ้งว่า แต่ละฝ่ายต่างก็มีคนของตนซึ่งเคยร่วมรบกัน มาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี และดังกล่าวดังกล่าวแล้วว่าการทำสงครามส่งผลให้มณฑลพายัพทางอำนาจเพิ่มขึ้น ฝ่ายวังหน้าซึ่งเป็นฝ่ายที่ทำสงครามบ่อยครั้ง เริ่มตระหนักว่าฝ่ายตนมีกำลังมาก รบเก่ง จึงควรที่จะมีอำนาจมากขึ้นไปด้วย ลักษณะของการสร้างเสริมมณฑลพายัพทางอำนาจเช่นนี้ของผู้นำไทยสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งมีศูนย์กลางอำนาจอยู่ที่พระมหากษัตริย์จึงเริ่มมีการแข่งขันกันทางอำนาจระหว่างวังหลวงและวังหน้าเกิดขึ้นดังจะกล่าวต่อไปในบทที่ 9

สรุป

หลังจากที่รัชกาลที่ 1 ทรงยึดอำนาจจากพระเจ้ากรุงธนบุรีได้แล้ว พระองค์ทรงมีความจำเป็นที่ต้องทำคือ การสร้างอำนาจ และขณะเดียวกันก็มีการใช้อำนาจ ซึ่งอาจมีทั้งใช้เพื่อสร้างอำนาจและใช้เพื่อควมมีอำนาจ เช่น การใช้กองทัพปราบศัตรู เป็นต้น การสร้างอำนาจอันเร่ร่อนหลังยึดอำนาจคือ การจัดพระราชพิธีปราบดาภิเษก อันเป็นพิธีกรรมหนึ่งที่สามารถสื่อให้ผู้คนทั่วไปรับรู้ว่าการปราบดาภิเษกคือผู้มีอำนาจ หลังจากพิธีปราบดาภิเษกแล้ว 3 ปีต่อมา ก็จัดทำพิธีบรมราชาภิเษก เพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่อำนาจมากยิ่งขึ้น

สิ่งที่รัชกาลที่ 1 ทรงทำประการต่อมาอีกคือ การสถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์ และโปรดฯ แต่งตั้งขุนนาง การสถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์ถือว่าการใช้อำนาจเพื่อสร้างอำนาจประการหนึ่ง เพราะการสถาปนาคือ การแสดงการใช้อำนาจของพระมหากษัตริย์ สร้างความเป็นเชื่อพระวงศ์ในราชวงศ์ใหม่ ซึ่งความเป็นเชื่อพระวงศ์ถือได้ว่าเป็นทรนยากรทางอำนาจประการหนึ่ง นอกจากนี้ การสถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์ ยังสะท้อนให้เห็นว่าพระประยูรญาติที่ได้ช่วยเหลือรัชกาลที่ 1 ตั้งแต่เมื่อครั้งทรงเป็นเจ้าพระยาจักรีอยู่นั้น ได้ตอบแทนความดีความชอบ และเป็นการสะท้อนให้เห็นกลุ่มเครือญาติที่เป็นฐานอำนาจทางการเมืองของรัชกาลที่ 1 อีกด้วยนั้น เป็นใครบ้าง และเริ่มมีการรวมกลุ่มเมื่อไรอีกด้วย

การทำสงคราม เป็นทั้งการใช้อำนาจและสร้างอำนาจในขณะเดียวกัน อันที่จริงแล้วรัชกาลที่ 1 ทรงใช้อำนาจการทำสงครามหรือกำลังทหาร ตั้งแต่ทรงเป็นขุนนางสมัยธนบุรี ดังเห็นได้จากทรงเคยเป็นแม่ทัพรบกับข้าศึก จนสามารถสะสมกำลังขุนนางที่คุ้นเคยจากการร่วมรบ ร่วมมือกันจนเป็นผู้ที่อยู่ใต้อุปถัมภ์ของพระองค์ เมื่อปราบดาภิเษกแล้ว การทำสงครามยังถือว่าเป็นพระราชภารกิจหลักของกษัตริย์ในสมัยนั้นอยู่ แต่การรบ พระองค์อาจมีต้องไปรบด้วยพระองค์ทุกครั้งที่ไปหากแต่ทรงบัญชาการให้ผู้แทนพระองค์ไป (เช่น ทรงใช้กรมพระราชวังบวรฯ) เป็นแม่ทัพรบแทน ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าการสงครามเป็นการใช้อำนาจของพระมหากษัตริย์ เพราะทรงมีอำนาจสั่งการให้ใครไปรบได้ ขณะเดียวกัน การรบซึ่งหากเมื่อชนะศัตรูแล้ว สิ่งที่จะได้ตามมาคือ การกวาดต้อนผู้คน (อาจมีทรัพย์สินอื่น ๆ ด้วย) ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งสำคัญมากสำหรับฐานการสร้างอำนาจอื่น ๆ ฉะนั้นเราจะเห็นได้ว่า การรบในตัวของมันเองก็เป็นการสร้างอำนาจด้วยเช่นกัน